

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* Adlı Eserinde Mezhepleri İsimlendirme ve Tasnif Yöntemi*

The naming of sects and classification technique in Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi's *Kitab al-Zinah*

Hamza Yeşildal**

Öz

İslâm Mezhepleri Tarihi alanında yazılan ilk dönem kaynak eserler, günümüz dünyasında mezheplerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında önemli bir konuma sahiptir. Bu eserlerin bir kısmı çeşitli nedenlerden dolayı günümüze ulaşmamıştır. Fakat bu eserlerin bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmış ve mezheplerin anlaşılmasında önemli bir etken olmuştur. Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin (ö. 322/933-934) *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri, günümüze ulaşan ve özellikle mezheplerin isimlendirilmesi konusunda dilsel analizler yapan türünün en önemli örneklerinden biridir. Müellif eserinde mezhep isimleri hakkında dilsel analizler yapmanın yanında 73 fırka hadisine bağlı kalmadan mezhepleri tarif ve tasnif etmiştir. Râzî, bir İsmâîlî dâîsi olması dolayısıyla bu eserinde mezhebî kimliğini ön plana çıkarmamıştır. Fakat mezhepleri inceleme ve

Abstract

The first period source works written in the field of History of Islamic Sects have an important place in the understanding and interpretation of sects. Some of these works have not survived to the present day for various reasons. However, some of the works have reached the present time and have been an important factor in understanding the sects. Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi's (d. 322/933-934) *Kitab al-Zinah* is one of the most important examples of its kind that has survived to the present day and makes linguistic analyses, especially on the naming of sects. In addition to making linguistic analyzes about the names of the sects in his work, the author described and classified the sects without adhering by 73 sect hadiths. Because Abu Hatim al-Razi was an Ismaili Da'i al-Mutlaq, he did not bring his sect identity to the forefront in the work. But when his method of examining and defining sects is well

* Bu yazı, "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* Adlı Eseri ve Şii Makâlât Geleneğindeki Yeri" Adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir. Hamza Yeşildal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

** T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Müftülüğü, Başvaiz. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Ankara, Türkiye / hamzaabi61@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0001-9179-2514.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
15.11.2022	19.12.2022	31.12.2022

DOI 10.18403/emakalat.1205481

tanımlama yöntemi iyi irdelendiğinde onun Şii-İsmâîlî mezhebine mensup olduğu rahatlıkla anlaşılacaktır. Bu çalışma İslâm Mezhepleri Tarihi alanında ilk dönem temel kaynaklardan kabul edilen Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde mezhepleri inceleme ve tasnifte nasıl bir yol izlediğini gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 73 Fırka, İsmâîliyye.

examined, it can be easily understood that he is part of the Shiite-Ismaili Sect. This study aims to reveal what kind of way Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi followed in examination and classification of sects in his book *Kitab al-Zinah*, which is accepted as one of the main sources of the first period in the field of the History of Islamic Sects.

Keywords: History of Islamic Sects, Abu Hatim al-Razi, *Kitab al-Zinah*, 73 Sects, İsmailiyyah.

Giriş

İslâm mezhepleri, dinin anlaşılma biçimleridir. Her ne kadar her mezhep kendisini, İslâmın en iyi anlayış şekli olduğunu ifade etse de mezheplerin insan düşüncesinin bir sonucu olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Bu bağlamda mezhepleri bağlamlarüstü ideal ve sabit bir oluşum olarak kabul ederek değerlendirmek¹ doğru değildir. Tersine mezhepler, ortaya çıktığı ve varlığını sürdürdüğü ortamın özelliklerini taşıyan dinamik oluşumlardır. Şia'nın bir alt kolu olarak İsmâîlîlik, gerek fikir yapısıyla gerekse davet organizasyonu ve siyasi faaliyetleriyle öne çıkan bir mezheptir. İsmâîlî düşüncenin yayılıp kök salmasında davet organizasyonu baş rol oynamıştır denebilir. Bu anlamda hicri üçüncü asrın ortalarından itibaren İslâm coğrafyasının önde gelen bölgelerinde dâiler kanalıyla yoğun bir davet faaliyeti söz konusu olmuştur. Bu dâilerin en önemlilerinden bir tanesi gerek yazdığı eserlerle gerekse dâilik gereği yaptığı seyahatlerle Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö. 322/933-934)'dir. Râzî, sadece davet faaliyetlerinde bulunmamış, aynı zamanda hem İsmâîlî öğretiyeye dair hem de İslâm Mezhepler Tarihi alanına dair eserler yazmıştır. Bu anlamda onun İslâm Mezhepleri alanında yazdığı *Kitâbu'z-Zîne* adlı firak çalışması öne çıkan eserlerindendir. Bu makalede Ebû Hâtîm er-Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri yapısal, dilsel ve muhteva açısından analiz

¹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2011), 45.

edilmiştir. Bunun yanında bu çalışmada bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına da riayet edilecektir.

1. Ebû Hâtim er-Râzî'nin Hayatı ve Eserleri

Kitâbu'z-Zîne'nin müellifi Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 322/933-934) ismi ve künyesi hakkında klasik ve çağdaş kaynaklarda birtakım farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıkları, bazen bir harf değişikliği veya noksanlığı şeklinde yorumlayabileceğimiz gibi bazen de mezhebî eğilimi ve yaşadığı bölge ile de ilişkilendirerek açıklamak mümkündür. Örneğin onun el-Versânî² veya el-Versinânî³ olarak isimlendirilmesi, arada bir 'nun' harfinin hazfedilmesiyle ortaya çıkmış bir durumdur.⁴ Bu ifade bazı kaynaklarda, muhtemelen yazım hatası neticesinde yukarıdaki ifadelerden farklı olarak el-Versâhî⁵ şeklinde de ifade edilmiştir. Bunların dışında bir de 'el-Versâmi'⁶ ifadesi vardır ki bu ifade de yine muhtemelen 'mim' ve 'nun' harfinin birbirinin yerine kullanılmasından kaynaklı bir hatadır.

² Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 325.

³ Mustafa Galib, *A'lâmü'l-İsmâliyye*, (Beyrut: Dâru'l-Yekaza, 1964), 97; Carl Brockelmann, *GAL*, III/352; Hasan Hüseyin Hasan-Taha Ahmed Şerif, *Ubeydullah el-Mehdî*, 245. (Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *Kitâbu'z-Zîne Mukaddimesi*, 231'den naklen). Sâmerri'ye göre Hasan İbrahim Hasan, 'el-Versinânî' ifadesini müellif hakkında yanlış kullanmış, zira bu konuda hiçbir açıklama yapmadığı gibi bu isimlendirme hakkında hiçbir kaynak da göstermemiştir. Muhtemelen o, Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'yi başka bir müellif olan ve onunla aynı dönemde yaşayan Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris ile karıştırmıştır. Bkz. es-Sâmerrâî, *Kitâbu'z-Zîne Mukaddimesi*, (Bağdat: Dâru'l-Vâsıt 1982), 231.

⁴ Bkz. İbrahim Türkoğlu, *Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilbilimindeki Yeri*, (Erzurum: Yüksek Lisans, 2013), 9.

⁵ Ebû'l-Fadl Şihabuddîn, İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türasi'l-Arabî, 1416/1996), I/448.

⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, (Dımaşk: 1377/1958), I/211; Ebû Ğays Muhemmed b. Hayreddin Ali b. Faris ez-Zirikli ed-Dımaşkî, *el-A'lâm ve'l-Esmâ*, (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1969), I/119.

Kilâî⁷ ve Kilâbî⁸ nisbelerinin de Râzî için kullanıldığı görülmektedir. Bu nisbeleri kullananlar, müellifi güney Arap kabilelerinden biri ile irtibatlandırmaya çalışmışlardır. Müellif için kullanılan el-Leysi⁹ nisbesi ile neyin kastedildiğini soruşturan Hemedânî, herhangi bir sonuca ulaşamamış ve bir açıklama da yapmamıştır.¹⁰

Görüldüğü üzere Râzî'nin ismi ve nisbesi hakkında oldukça fazla spekülâtif bilgi mevcuttur. Biz onu, kaynakların en fazla üzerinde ittifak ettiği şekliyle Râzî olarak isimlendirdiğini görmekteyiz. Bunun dışındaki nisbelerinin ise ihtilâflı olduğunu müşahede etmekteyiz.

İsim ve nisbelerinin bu kadar ihtilâflı olması, muhtemelen ilk dönemde kaleme alınan eserlerin yazım ve istinsahı ile ilgili bir problemdir. Zira dönemin şartları gereği yazılan eserler gerek yazım aşamasında gerekse istinsah aşamasında harf, hareke ve noktalama açısından birtakım yazım problemlerini ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında bir kelimenin kullanımının yöreden yöreye farklılıklar gösterebileceği de dikkatlerden kaçmamalıdır. Ayrıca müellifin bir İsmâîlî dâîsi olması dolayısıyla birçok bölgeye seyahatler yapması,¹¹ gittiği yerlerde aynı kelimenin farklı telaffuzu ile anılmasına sebep teşkil etmiş olabileceği gibi üstlendiği dâîlik görevi gereği kendini gizleme ihtiyacına binaen de ortaya çıkmış olabilir.

Ebû Hâtîm er-Râzî, İsmâîlî mezhebinin en önemli fikir adamlarındandır. Mezhebin itikadî ve fikrî görüşlerinin sistemleşmesinde en önemli şahıslardan biri¹² olarak karşımıza çıkan Râzî, mezhebin en önemli dâîlerindendir. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (322/943),

⁷ es-Sâmerrâî'ye göre bu nisbeyi Kâdî Abdülcebbar ve Hüseyin el-Hemedânî müellif hakkında kullanmış, fakat bundan neyi kastettiğini söylememişlerdir. Muhtemelen bununla kastedilen Güney Araplardan bir kabile olan Kilâî kabilesi kastedilmiştir. Bkz. es-Sâmerrâî, *Kitâbu'z-Zîne Mukaddimesi*, 230-231.

⁸ es-Sâmerrâî, *Kitâbu'z-Zîne Mukaddimesi*, 231.

⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, I/247; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I/211.

¹⁰ es-Sâmerrâî, *Kitâbu'z-Zîne Mukaddimesi*, 230; Zirikli, *el-A'lâm*, I/119.

¹¹ Muzaffer Tan, *İsmâîliyye'nin Teşekkül Süreci*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2005), 60 vd.

¹² Muzaffer Tan, *İsmâîlî Davet Yapılanması, Teori ve Pratik*, (Ankara: Yayın Evi Yayınları, 2015), 146.

Ebû Yakub es-Sicistânî (393/1003), Hamîdüddîn el-Kirmânî (411/1020), el-Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî (470/1078) ve Ebû Muîn Nâsır Hüsrev (481/1088) gibi mezhebin dâileri arasında olduğu görülen Râzî'nin doğum yeri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Râzî nisbesi ve Farça'yı da iyi bilmesi sebebiyle onun Fars asıllı olduğunu¹³ söyleyenler vardır. Bunun yanında başta Leysî ve Kilâî nisbeleri ve Arap dili hakkındaki derin bilgisi sebebiyle onun Arap asıllı olduğunu iddia edenler¹⁴ de mevcuttur. Kendisinden söz eden eserlerde hayatı hakkında detaylı bilgi bulabilmek mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni, üstlendiği dâilik görevi sebebiyle kendisinin gizleme ihtiyacı olsa gerekir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin hayatı ile ilgili bilgi verenlerin, daha ziyade doğum yeri hakkındaki birtakım bilgilere dayanarak hareket ettikleri görülmektedir. Örneğin onun Rey yakınlarındaki Peşâvuy bölgesinde doğduğunu, oraya nisbetle onun Fars asıllı olduğu tezini ileri sürenler¹⁵ vardır. Bu konudaki en önemli bilgilerden biri, vezir Nizâmülmülk'ün *Siyâetnâme* adlı eserinde geçmektedir. Ünlü vezir eserinde Râzî'nin mezhebini yaymak için Rey şehrinden Deyleme geldiğini ve “İmamın zuhuru yakındır. Ben onun öğretisi ve sözlerine vâkıfım”¹⁶ diyerek davetini yaptığını ve böylece bölgedeki birçok kişinin, onun bu davetine icabet ederek kendisine yöneldiğini ifade eder. Buradan hareketle Râzî'nin Nişabur civarında doğduğu söylenebilir. Bunun yanında onun Versinânî/Versânî/Versâmî ve Leysî lakaplarıyla anılmasından mütevellit Arap asıllı olma ihtimali de¹⁷ dile getirilmiştir. Râzî'nin Arap diline vukufiyeti, mezheplerle ilgili dilsel analizler yaparken buradan mahalli şahitler getirmesi, bu ihtimalin değerlendirilmeye alınmasını gerektirmektedir. Fakat onun Fars dili ile ilgili

¹³ Muhammed Riyâd el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-Lüğaviyyu İnde'l-İsmâiliyye, Dirâse fi Kitâbi'z-Zîne*, (İskenderiyye: Münşeâtü'l-Meârif, 1985), 47.

¹⁴ Abdullâh Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Ğuluv ve'l-Fıraku'l-Ğaliyye fi'l-Hadâratil-İslâmiyye*, (Bağdat: Dâru'l-Vâsîd li'n-Neşr, 1982), 232.

¹⁵ el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-Lüğaviyyu*, 47.

¹⁶ Bkz. Ebû Abdillâh Hasan b. İshak et-Tûsî, Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, (Los Angeles: İş Bankası Kültür Yayınları, 1941), 301.

¹⁷ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, I/164.

“Biz Fars dilini dikkate alırız. Zira biz bu dil ile yetiştik ve onunla birlikte yaşadık”¹⁸ ifadeleri, Fars asıllı olma ihtimalini daha güçlü kılmaktadır.

IV/X. yüzyılın başlarında Rey şehri merkezli İsmâîlî davetin başında olduğu anlaşılan Râzî'nin, bu dönemde devletin geniş bir coğrafyaya yayılmasında önemli katkısı olmuştur. Nizâmülmülk'ün ifadelerini dikkate aldığımızda onun, daha önce bu bölgede *Kitâbu'l-Beyan* adlı eserin sahibi Gıyas aslı bir davetçinin faaliyetlerini destekleyici ve devam ettirici bir görevi üstlendiği¹⁹ görülmektedir. Fakat Gıyas'ın, Rey civarında Mu'tezilî-Sünnî alimlerin güçlü olması nedeniyle²⁰ fazla tutunma şansı olmadığından Horasan'a gitmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.²¹

Ebû Hâtim er-Râzî ile birlikte İsmâîlî davet Deylem civarında önemli bir aşama katetmiştir. Bu çabalar sonucu İsmâîlî davetin kısa sürede Taberistan, İsfahan, Azerbeycan ve Cürcan bölgelerine ulaştığı görülmektedir. Önemli devlet adamlarının da onun davetine katıldığı²² dikkate alındığında, Râzî'nin sahadaki başarısı ortaya çıkmaktadır.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin İsmâîlî davette bir süre sonra başarısız bir konuma düştüğü görülmektedir. Bu başarısızlıkta en önemli etken, onun Mehdi'nin geleceğiyle ilgili verdiği tarihtir. Zira onun, bu konuyla ilgili verdiği tarih geldiğinde Mehdi'nin zuhur etmemesi, insanların kendisinden şüphe etmesine, yanından uzaklaşmasına ve davetin batıl olduğu düşüncesine kapılmasına sebebiyet vermiştir. Olayların gidişatıyla geleceğinden endişe etmiş olmalı ki Râzî, bu olaydan sonra halkın galeyana gelmesi²³ neticesinde oradan kaçıp

¹⁸ Bkz. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, el-Ğuluv ve'l-Fıraku'l-Âliyye fi'l-Hadâratil-İslâmiyye içinde, (Bağdat: Dâru'l-Vâsıt li'n-Neşr, 1982, 175-76.

¹⁹ Bkz. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 299-300.

²⁰ Muzaffer Tan, *İsmâîlî Davet Yapılanması*, 147.

²¹ Bkz. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 299. el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-Lüğaviyyu*, 47.

²² Mesela Rey valisi Ahmed b. Ali, Taberistan valisi Esfar b. Şiruye ve onun vekili Merdavic b. Ziyar ve Deylem'in ileri gelenlerini davete kazandırmıştır. bkz. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 301,303.

²³ Muzaffer Tan, *İsmâîlî Davet Yapılanması*, 151.

inzivaya çekilip gizlenmiş, bir süre sonra da gizlendiği yerde ölmüştür. Nizâmülmülk, onun davetten kopmasından sonra İsmâililik mezhebinin zayıfladığını, birçok müntesibinin de Sünniliğe intisab ettiğini²⁴ ifade etmektedir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin, bu inziva döneminde kendisini ilmi faaliyetlere verdiği anlaşılmaktadır. Ebû Bekr Muhammed b. Zakeriya er-Râzî (ö. 303/925) ile yaptığı tartışmaları içeren *A'lâmü'n-Nübüvve* adlı eseri muhtemelen bu inziva döneminde kaleme almıştır.²⁵ Yine onun *İslâh* adlı diğer eserini, Bahreyn Karmatileri'nin önderlerinden Neseî'ye reddiye olarak yazıldığı²⁶ dikkate alındığında, ömrünün son zamanlarını İsmâilî daveti güçlendirmeye matuf çalışmalara hasrettiği söylenebilir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin günümüze ulaşan eserleri, *Kitâbu'z-Zîne*, *A'lâmü'n-Nübüvve* ve *İslah* adlı eserlerdir. Burada özellikle *Kitâbu'z-Zîne* hakkında şunları söylemek gerekir. Bu eser, onun yazdığı ilk eserlerden biridir. Zira bu eserle müellif, özellikle Şii gruplara karşı İsmâilî daveti savunma ve onları bu davete ısrandırma gayesi gütmüştür. Zira bu eserde Râzî'nin Şia kavramı ile Ahzab kavramlarını mukayese ettiği görülmektedir. Rey bölgesinde Şiiliğin karşısında en etkili olan mezhebin Hanefilik olduğu dikkate alındığında Râzî'nin bu gruplaşma karşısında Şiileri kendi safına çekmeye çalıştığı²⁷ görülmektedir. Müellif, diğer eseri *A'lâmü'n-Nübüvve* ile çağdaşı Ebû Bekr Muhammed b. Zakeriya er-Râzî'ye karşı nübüvvet inancını savunmuş, nübüvvetin inkâr edilmesini sadece İsmâilî mezhebi için değil tüm İslâm inancını ifsat edeceğini dile getirmiştir. Müellife göre eğer

²⁴ Bkz. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 300 vd.

²⁵ Bkz. Muzaffer Tan, *İsmâilî Davet Yapılanması*, 152.

²⁶ Wilferd Madelung, "The Fatimids and the Qarmatis of Bahrayn", *Mediaeval Ismaili History and Thought* içinde, ed. Farhad Daftary, (Cambridge: 1996), 21-59; krş. Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmâililik*, (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2016), 136.

²⁷ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259 vd.

nübüvvet inkar edilirse imamet inancı üzerine bina edilen İsmâîlî düşünce temelden sarsılacak ve yok olacaktır.²⁸ Bunların dışında müellifin *Kitâbu'r-Ric'at*²⁹ ve *Kitâbu'l-Câmi*³⁰ adlı eserleri vardır fakat bunlar günümüze ulaşmamıştır.

Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde kendi mezhebî kimliğinden ziyade mezheplere yaklaşım ve onları tanımlama açısından yaptığı dilsel analizlerle ön plana çıkmaktadır.³¹ Yukarıda da ifade edildiği üzere muhtemelen o, yaşadığı dönemin devlet ricalinin, Şiîliğin Bâtınlık ve İsmâîliye gibi aşırı kollarına karşı uyguladığı sert tavırlar nedeniyle mezhebî kimliğini hep geri planda bırakmış, taşıdığı dâilîk görevi icabı bunu gizli tutmaya gayret etmiştir.

²⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 252 vd.

²⁹ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 312.

³⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 236.

³¹ er-Râzî'nin mezhebî kimliği, kaynaklarda çok açık ve net bir şekilde vurgulanmamıştır. Bir İsmâîlî dâisi olması hasebiyle kendisi, mezhebî kimliğini gizli tutmayı tercih etmiştir. Onun mezhebî kimliği hakkında yapılan değerlendirmelere bakıldığında, Bâtınî, Dehrî-Zındık, Fâtımî, Mülhid, İsmâîlî Dâisi ve Ehl-i Sünnet'e yakınlık duyan mutedil bir Şîi olduğuna dair değerlendirmeler hakkında bkz. Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Firkatî'n-Nâciye Minhum*, (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedide, 2002), 267; Ebû'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed el-İsferâyîni, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, (Lübnan: Âlemül-Kütüb, 1983), 124. Bağdâdî onun hakkında: “*Deylem ülkesine Bâtıniyye'den Ebû Hâtim adında bir adam girdi ve birçok kişi onun davetine icabet etti*” demektedir. Bkz. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak, Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 220; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 325. İbn Nedîm onun mezhebî kimliği hakkında şöyle demektedir: “*Önce Senevî idi, sonra Dehrî oldu, daha sonra da mezhepler arasında gidip geldi (Tezebzebe), bir başka rivayete göre de Zındık oldu (Tezendeka)*”, bkz. *el-Fihrist*, 325, 7. dipnot. Nitekim el-Bağdâdî de onun hakkında buna benzer ifadeler kullanmaktadır. Bkz. *el-Fark beyne'l-Fırak*, 267; Abdullah Sellûm es-Sâmerrâi, *el-Guluw ve'l-Fıraku'l-Ğaliyye, Kitâbu'z-Zîne Mukaddimesi*, 233; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/164; Onun Ehl-i Sünnet olarak kabul edilmesi, yaşadığı dönemin idarecilerinden korkması nedeniyle gerçek inancını gizleyip mutedil bir Şîi gibi görünmesiyle ilgili olabileceği gibi, bazı filozofların inkârcı tavırlarına karşı özellikle nübüvvet konusunda savunucu bir tavır takınması ve eserinde ‘Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaa’ tabirine yüklediği anlamla da ilgili olabilir. Bkz. Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İslâm Tetkikleri Dergisi*, 1995, IX/57 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b.Hamdân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları 1994)*, X/148-150.

Bâtinî öğreti, kendi literatürünü sadece kendi müntesiplerinin istifade edebileceği bir gizlilik içinde kullanmayı öngörmüştür³². Bâtinîliğe ait eserler, umuma açık olmayıp genelde gizli tutulmuştur.³³ Bu meyanda Bâtinî olmayan biri, Bâtinîliğin iç yüzü ve davet metodlarına ait tüm eserlere ulaşması mümkün değildir. Tıpkı bunun gibi dâiler de kendilerini kamufle etme ve gizleme ihtiyacı hissetmişler, şahsî ve siyasî görüşlerini ilk etapta arka planda bırakıp propagandalarını yaparak taraftar kazanmaya çalışmışlardır. Ayrıca bu dâiler, propaganda icabı sürekli hareket halinde olup çok fazla yer gezerek mekân değiştirdiklerinden³⁴ isimleri, künyeleri ve lakapları farklı bölgelerde farklı şekilde zuhur etmiş olmalıdır. Râzî, bir İsmâilî dâisi olması nedeniyle tüm bu söylenenlerden etkilenmiş olacak ki isim ve nisbesi hakkında kaynaklarda birçok farklı bilgi mevcuttur.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin mezhebî eğilimini, onun yüklendiği misyonu irdeleyerek açıklamak gerekir. Üstlendiği dâilik görevi dikkate alındığında onun İsmâilî mezhebine mensup olduğu aşıkârdır. Müellif hakkında bilgi veren hemen hemen tüm eserler, onun bu yönünü mutlaka vurgulamıştır. Her ne kadar bazı çağdaş araştırmalarda onun Sünnî olduğuna dair bilgiler aktarılsa da³⁵ müellifin İsmâilî mezhebine mensup olduğu açıktır. Davet icabı gezdiği bölgelerde kendi mezhebî kimliğini gizlemiş olması³⁶ ve kendini Sünnî akideye sahip biri gibi göstermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira müellifin

³² Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1992, V/190-194.

³³ Ahmet Çevik, *Ebû Hâtim er-Râzî'nin Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 13.

³⁴ Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmâililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, (2012), 118 vd.

³⁵ Müellifin Ehl-i Sünnete yakın bir kişi olarak telakki edilmesinin sebebi, onun bazı inkârcı/mülhid filozoflara karşı nübüvvet meselesini savunması ve eserinde Ehl-i Sünnet kavramını tanımlamasıyla ilgilidir. Bkz. *Kitâbu'z-Zîne*, 252. Krş. Mansur Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2016), 43-44.

³⁶ Wilferd Madelung, "İsmâ'ililik: Eski ve Yeni Davet", çev. Muzaffer Tan, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Mayıs-Ağustos, 9/25, (2006), 281 vd.

yaşadığı dönemde bilhassa Fâtımiler'in resmi mezhebi olması sebebiyle İsmâîlîliğe yönelik yoğun bir takibat vardır. Bu dönemde Abbâsiler, Bâtînî, İsmâîlî ve Karmatî düşünceye karşı sert tedbirler almış, onların gizli faaliyetlerinin siyasi arenada ve halk arasında ortaya çıkardığı olumsuzluk nedeniyle sürekli kontrol edilmek istenmişlerdir.

2. *Kitâbu'z-Zîne*'de Mezheplerin Tasnifi

Klasik dönem İslâm Mezhepleri Tarihi eserlerindeki en önemli problemlerden biri, İslâm mezheplerinin tasnifi problemidir. İslâm fırkalarından bahseden eserlerin kahir ekseriyetinde mezheplerin tasnifi, en temel problemlerden biri³⁷ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu problemin kaynağı, Hz. Peygamberden rivayet edildiği iddia edilen İslâm ümmetinin fırkalara ayrılacağı ile ilgili hadistir.³⁸ Bu rivayet, Makâlât yazarlarının kaleme aldıkları eserlerin yazılış amacını, fırka sayısını, fırkalara bakış ve onlara yaklaşım tarzını şekillendirmiştir.³⁹ 'İftirak Hadisi' olarak meşhur olan ve çeşitli varyantları olan bu rivayete göre Yahudiler 71, Hristiyanlar da 72 fırkaya ayrılmıştır. İslâm ümmeti ise 73 fırkaya ayrılacaktır. Bu 73 fırkanın bir tanesi hariç değerlerinin hepsi cehennemliktir.⁴⁰

Dikkat edildiğinde Hz. Peygambere isnat edilen 'İftirak Hadisi'nin farklı kaynaklarda farklı muhtevalara sahip olduğu görülecektir. Bu

³⁷ Namık Kemal Karabiber, *Fahrüddin er-Râzi'ye Göre İslâm Mezheplerinin Tasnifi*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1996), 9-10.

³⁸ Bu rivayetlerin muhtevalarının değerlendirilmesi için bkz. Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2014), 131 vd.; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 15 vd.

³⁹ Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, (2005), 152; Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife Dergisi*, 5/3, (2005), 26 vd.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen, Bâbü Şerhi's-Sünne*, (İstanbul: 1401/1981), V/182.

rivayetlerin bir kısmında sadece İslâm ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağı ifade edilmekte, ayrıntıya girilmemektedir.⁴¹ Diğer bir grup rivayette ise bu fırkalardan bir tanesinin cennette, geri kalanların ise cehennemde olacağı belirtilmektedir.⁴² Bu gruptaki rivayetlerden bazısında cennete gidecek fırkanın ismi zikredilmezken bazıları ise isim olarak ‘Cemaat’ veya ‘Hz. Peygamber ve Ashâbının Yolunda Olanlar’⁴³ şeklinde tarif edilmektedir. Bunun dışında yukarıdaki rivayetlerin tam tarsini ifade eden el-Makdisî’den gelen bir başka rivayet vardır ki bu da 72 fırkanın cennette, bir fırkanın ise cehennemde olacağına dair rivayettir.⁴⁴ Her ne kadar çeşitli varyantları olan bu hadisin sıhhati konusunda problemler olsa da klasik dönem mezhepler tarihçilerinin bir kısmı, mezheplerin tasnifinde bu hadisi dikkate almış ve eserlerini bu rivayet üzerine bina etmiştir. Ancak bunun yanında bu rivayeti dikkate almayı karşı çıkan müellifler de vardır.⁴⁵

Makâlât yazarlarının mezhepleri tasnif etme çabaları çerçevesinde 73 fırka hadisine yaklaşımlarını genel itibari ile üç kategoride ele alıp değerlendirmek mümkündür.⁴⁶ Birincisi, bu rivayeti sahih kabul edenlerdir. Bunlar da kendi içinde, eserini bu hadisteki sayıyı dik-

⁴¹ Ebû Bekir el-Bezzâr, *el-Bahru’z-Zehhâr, el-Ma’rûf bi Müsnedi’l-Bezzâr*, thk. Mahfûzur’r-Rahmân Zeynullah, (Beyrut: Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, 1414/1993), IV/38.

⁴² Abdurrazzak b. Hemmâm Ebû Bekr, es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A’zamî, Mektebetü’l-İslâmî, (Beyrut: 1403/1983), X/156; Hatib el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi’l-Hadîs*, thk. Mehmd Said Hatipoğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 24.

⁴³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, V/182-183; Tirmizî, *Sünen*, V/26.

⁴⁴ Şemsuddîn el-Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Geoje, E. J. Brill, (Leiden: 1967), 39.

⁴⁵ Örneğin İbn Hazm, bu rivayeti kabul etmez ve bu rivayete dayanan 73’lü bir tasnife eserinde yer vermez. Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm el-Endülûsî, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, (Beyrut: 1986), 521.

⁴⁶ İftirak Hadisinden kaynaklanan mezhep tasnifi ve diğer problemlerin değerlendirilmeleri hakkında bkz. W. Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought-İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Birleşik Yayıncılık, 1998, 2. Baskı), Giriş, 2-6; Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları 1-15, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 391-440.

kate olarak mezhepleri 73 sayısına göre dizayn edenler ve hadisi sahih kabul etmekle birlikte eserini 73 sayısına bağımlı kalmadan ter-tip edenler olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. İkincisi bu rivayeti eserinde zikredip sahih saymayanlar, üçüncüsü ise bu hadise eserlerinde yer vermeyen ya da hadise yer verse bile mezhepleri tasnif sisteminde bu rivayeti dikkate almayanlardır. Fakat şu bir gerçek ki bu rivayetler, tarihsel süreçte Mezhepler Tarihinin temel kaynakları olan Makâlât yazarlarının gündemini ve yazdıkları eserlerin muhtevasını⁴⁷ önemli ölçüde etkilemiş, bunun yanında günümüz araştırmacılarının da bu konuyu ele almalarına⁴⁸ sebep teşkil etmiştir.

Klasik dönemde İslâm mezheplerinin tasnifi için kullanılan bu rivayetlere Ebû Hâtim er-Râzî'nin iltifat etmediği, buna mukabil müellifin kendine has bir tasnif sistemi kullandığı görülmektedir.⁴⁹ Fakat onun bu tasnifi kullanmaması, mensubu olduğu İsmâilî gelenek gereği değildir. Zira aynı geleneğe mensup olan Ebû Temmâm'ın, Râzî'nin tam tersine eserinde 73 fırka hadisini baz alarak mezhepleri tasnif ettiği⁵⁰ görülmektedir⁵¹ ki esasında bu durum, diğer geleneklere mensup olan müellifler için de geçerlidir.

Öte yandan Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde, mezhepleri dilsel açıdan ele almış ve mezhepler hakkında dilsel analizler yapmıştır. Esasında Râzî'nin eserinin en önemli özelliği, mezhepleri tasnif etmekten ziyade onları dilsel açıdan ele alarak birtakım analizler yapmış olmasıdır⁵². Râzî'ye göre Hz. Peygamber döneminde fırka-

⁴⁷ Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2012), 40.f

⁴⁸ Sayın Dalkıran, "Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 1/1, (1997), 97.

⁴⁹ Müellifin mezhepleri tasnifini gösteren Tablo için, ek-1'e bakınız.

⁵⁰ Bkz. Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytân min Kitâbi's-Şecera*, thk. Wilferd Madelung-Paul E. Walker, (*An İsmâilî Heresiography: The Bâb al-Shaytan' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara*) içinde. Brill, (Leiden: 1998); Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2010), 99-100.

⁵¹ Ebû Temmâm'ın mezhepleri tasnif sistemini gösteren tablo için bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 178.

⁵² Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, (Ankara: Hitit Kitap, 2008), 37-38.

ların sayısı temelde beş tanedir ve bu konuya açıklık getiren rivayetler hem sahabeden hem de tabi'inden gelmektedir. Bu beş fırka Şiâ, Mürcie, Râfıza, Kaderiyye ve Mârîka'dır.⁵³ Müellife göre bu beş isim, İslâm fırkalarının ilk ortaya çıkanlarıdır. Diğer fırkaların tümü, sonradan bu fırkalardan türemiştir.⁵⁴

Burada dikkat çekilmesi gereken konu şudur: Râzî, her ne kadar 73 fırka hadisini baz alarak fırkaları bir tasnife tabi tutmuyorsa da esasen onun da kendine göre bir tasnif sistemi vardır. Zira yukarıdaki fırka isimleri, esasen diğer makâlât yazarlarının fırkaları tasnif etmede kullandıkları sistemde genellikle ana fırkalar olarak kabul edilmekte, sonra da bu isimlerin altında diğer fırkalar zikredilmektedir.

Ebû Hâtîm er-Râzî, mezheplerin tasnifi ile ilgili ilk olarak es-Sevâdü'l-A'zâm ibaresini kullanır ve bu kelimenin kahir ekseriyeti kapsadığını ifade eder. Ona göre es-Sevâdü'l-A'zâm iki gruptur ki bunlar, Ashâbu'l-Hadîs ve Ashâbu'r-Re'y'dir. Ayrıca bunların fikirlerinin farklılığından dolayı daha birçok farklı isimlerinin olduğunu dile getiren müellif bunları, Mürcie fırkası başlığı altında ele alır.

Ebû Hâtîm er-Râzî, kendisi bir dilci olması hasebiyle fırkaları öncelikle terim manaları açısından ele almayı tercih etmiş, bunun yanında mezheplerin arka planda kimin zamanında teşekkül ettiğini, kime nispet edildiğini de zaman zaman açıklamıştır. Müellifin, eserinde diğer Makâlât eserlerinde bulunmayan farklı bilgi ve yorumlarla mezheplere yaklaşım tarzı, onun dilbilim alanıyla mezheplere yaklaşımına⁵⁵ orijinal bir yapı kazandırmıştır. Ancak klasik Mezhepler Tarihi kitaplarında mevcut olan birtakım problemler burada da karşımıza çıkmaktadır. Mesela mezheplerin hangi siyasî ve îtikadî ortamda oluştuğu, arka planında hangi olayların yattığı gibi konular

⁵³ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259.

⁵⁴ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259.

⁵⁵ İbrahim Türkoğlu, "Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2015), 178.

üzerinde bilgi verilmeden direkt mezheplerin hangi kelimenin kökünden türetildiği, ilk mensubunun kim olduğu ve bu mezhebe bağlananlar uzun uzadıya anlatılmaktadır. Bunun yanında bu görüşlerini açıklarken mümkün olduğunca hadis ve ayetleri de zikreden Râzî, böylece kendi görüşlerini destekleme yöntemine başvurduğu müşahade edilmektedir.⁵⁶

Ebû Hâtim er-Râzî'nin birçok yerde görüşlerini desteklemek için Arap şiirine de müracaat ettiği görülmektedir. Arap şiirinden deliller getirmiş olması onun dilbilimine olan hâkimiyetini göstermesi⁵⁷ bakımından oldukça önemlidir. Mesela Ehl-i Sünnet bahsinde 'el-İmam'ın anlamını açıklarken şair Lebîd'in "*Sen bizim imamımız iken bizim düzenimiz vardı, çünkü korku/ümitsizlik anında imam düzeni sağlar*"⁵⁸ şiirini delil olarak kullanmaktadır. Ona göre düzensizlik nasıl dağılmaya engel olursa imam da cemaati bunun gibi dağılmaktan engeller, onları bir arada tutar ve peygamberin sünnetine bağlar.⁵⁹ Râzî'nin Ehl-i Sünnet hakkında böyle bir şiiri delil olarak kullanması, mezheplere imâmet merkezli yaklaştığını bunun da müellifin Şii-İsmâililikle irtibatlı olmasının en belirgin delillerinden birisi olarak kabul edilmelidir.

Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imamete tayin edildiği hususunda da es-Seyyid b. Muhammed'in "*ey Muhammed! Kalk ve kav-*

⁵⁶ Mesela Mürcie'yi açıklarken "Mürcie bu ümmetin Mecusileridir. Çünkü onlar, Sünnetülah'ın zahir ve batınını değiştirdiler, onlar bize düşman olarak Yahudi ve Hıristiyanlar'dan daha açık düşmandır", (*Kitâbu'z-Zîne*, 262), Kaderiyye'yi açıklarken bu sözü başka bir versiyonuyla "Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir" (*Kitâbu'z-Zîne*, 272) şeklindeki rivayetleri kullandığı görülmektedir.

⁵⁷ Mansur Teyfur, "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin Hayatı, Eserleri ve İsmâiliyye Mezhebi ile Olan İlişkisi", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2016), 133-134.

⁵⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 253.

⁵⁹ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 253.

mine Ebû'l-Hasan'ı halife olarak tayin et. Çünkü o, doğru yoldadır. Şayet bunu yapmazsan tebliğ görevini yerine getirmemiş olursun”⁶⁰ şiirini de delil olarak kullanan müellif, bu görüşünü ayet⁶¹ ve hadislerle⁶² delillendirme yoluna gitmiştir.

Eser, mezhepler Tarihi alanındaki klasik eserlerdeki birtakım eksiklikleri bünyesinde barındırmasına rağmen yine de diğer Mezhepler Tarihi eserlerinin yanında mezhepleri dilsel yönden analiz etmesi ve analizlerde şiirlere yer vermesi açısından orijinallik arz etmektedir.

2.1. Sünnet ve Cemaat (Mürchie) ve Alt Grupları

Ebû Hâtim er-Râzî *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserine öncelikle 'Görüş ve Mezhep Sahipleri-Ashâbu'l-Ehvâ ve'l-Mezâhib' başlığı ile başlamakta ve burada 'Hevâ' kelimesinin anlamı üzerinde durmaktadır. Ona göre 'Hevâ' ifadesi, daima şer anlamında kullanılmıştır ve bu kelime Sünnetin zıddıdır. Bunun da Kur'an'da ve hadislerde birçok örneği vardır.⁶³ Heva kelimesinin zıt anlamlısı ise 'Re'y' kelimesidir ki bu kelime, 'Heva' kelimesine göre olumlu anlamda kullanılır.⁶⁴ 'Heva' kelimesinin anlamı ve içeriği üzerinde uzunca bir tahlil ve değerlendirmeden sonra müellif, 'Bid'ât Sahipleri-Ashâbu'l-Bid'a' konusuna geçmekte, burada da 'Bid'a' ifadesinin dilsel analizini yapmaktadır. Ona göre Bid'a, daha önce örneği olmayan bir şeyi meydana getirmektir. Bunun delili de Bakara Suresindeki “O gökleri ve yeri eşsiz/daha önce benzeri olmayan bir şekilde yaratandır”⁶⁵ ve “De ki ben türedi bir peygamber değilim”⁶⁶ ayetleridir.⁶⁷ Müellif konunun devamında 'Bid'at' kavramını, arap şiirinden delillerle açıklamaya çalışmaktadır.

⁶⁰ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 257.

⁶¹ Bu konuda delil olarak 5. Maide 3. ayeti kullanılmaktadır. Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 257.

⁶² Bu konuda delil olarak “Ali'ye itaat etmek, İslâmın son emirlerindedir. Allah bununla nimetini (dinini) tamamladı ve İslâmı bununla mükemmelleştirdi” ifadesini hadis olarak delil getirmektedir. Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 257.

⁶³ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 247.

⁶⁴ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 248-249.

⁶⁵ Bakara Suresi, 2/117.

⁶⁶ Ahkâf Suresi, 46/9.

⁶⁷ Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 249-250.

Ardından, bid'atın dine sonradan sokulan şeyler olduğunu, yani sünnetin zıddına din adına ortaya atılan şeyleri içerdiğini ifade ettikten sonra sözü Ehl-i Bid'ate getirerek, bid'at sahiplerinin dinin aslını terk ettiklerinden sünnetten sapmış olacaklarını ve neticede müşrik olup cehennemde helak olacaklarını ifade eder.⁶⁸

Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Peygamber (s.a.v.)'in sünnetine sıkı sıkı sarılan, Hz. Peygamber'den sonraki bid'atçıların uydurduğu şeyleri terk eden ve kendilerini hidayete erdiren bir imamın etrafında toplanan kişilerdir, cemaat de böyle kişilerin ismidir. Cemaatın zıddı, tefrikaya düşüp fırkalara ayrılmaktır. Fırkalara ayrılanlar, çeşitli görüşlere ayrılırlar, bölünürler, birbirlerini kötüler ve lanetleşirler. Fırka, bu durumda olan kişilere verilen bir isimdir.⁶⁹ Ona göre Ehl-i Sünnet, çoğunluğu ifade eden 'es-Sevâdü'l-A'zâm' olarak bilinir. Bunlar da Ashâbu'l-Hadîs ve Ashâbu'r-Re'y olarak ikiye ayrılırlar. Bunların dışında onların farklı farklı isimleri, fikirleri ve liderleri vardır.⁷⁰

Mezhepleri tasnif sisteminden de anlaşılacağı üzere müellif Sünnet ve Cemaat Ehli'ni, Ashab-ı Hadîs ve Ashab-ı Rey olarak kategori etmekte, sonra da bu iki ana kolun alt gruplarına dair bilgiler vermektedir. Râzî, Ebû Hanife ve taraftarlarını Mürcie/Sünnet ve Cemaat Ehli olarak tanımlamış, bunların ise Şia ile tam zıt bir konumda olduğunu ifade ederek Şiileri onlardan uzaklaştırarak kendi safına çekmeye çalışmıştır.

Râzî'ye göre kendilerine Mürcie ismi verilen fırkalar pek çoktur. Bunlar kendi aralarında da çok çeşitli alt gruplara ayrılmışlardır. Bunların üzerinde birleştikleri nokta, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra kendi davetlerinde birlik olmalarıdır.⁷¹

Yine Râzî'ye göre Mürcie, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tır. Bu da Ashâb-ı Hadîs ve Ashâb-ı Re'y olarak iki kısma ayrılmaktadır. Ashâb-ı Hadîs'in bir başka ismi Ashâbu'l-Eser'dir. Ardından müellif

⁶⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 250-251.

⁶⁹ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 252.

⁷⁰ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 256.

⁷¹ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 266.

Ashâbu'l-Hadis'in Haşeviyye, Müşebbihe, Şukkâk ve Mâlikiyye-Şâfiyye olarak da isimlendirildiğini ifade eder. Burada müellifin Haşeviyye ve Müşebbihe'yi müstakil birer fırka olarak mı yoksa Ashâbu'l-Hadis'in bir başka isimlendirmesi olarak mı telakki ettiği net değildir. Zira satırların devamındaki fırka isimleri, birer fırka olarak müellif tarafından açıklanmıştır.⁷²

Müellif, Mürcie'nin ikinci grup fırkası olarak Ashâbu'r-Re'y'i zikreder. Bunların da Cehmiyye, Ğaylaniyye, Mâdiriyye, Şemriyye, Dırâriyye diye çeşitli isimlerle anıldığını ifade eder.⁷³ Müellife göre Mürcie ismini kullanan ve onu devam ettiren fırkalar çoktur. Bu fırkalar, görüşlerinde farklı olmakla birlikte Ali'nin ölümünden sonra onun yolunda devam etme noktasında fikir birliğinde olmuşlardır. Bunlar Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a olarak kabul edilir.⁷⁴

Râzî'ye göre Ali'yi hilafet sıralamasında son sıraya bırakmayı benimsemenin bir adı da Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a'dır. Bunun yanında Râzî Mürcie'nin bir başka adının da Ehlü's-Sünne ve'l-Cema'a olduğunu, bu mezhebin Hadis taraftarları ve Rey taraftarları olmak üzere iki ana gruptan meydana geldiğini, Ashâbü'l-Hadis'in Haşeviyye, Müşebbihe, Şukkâk, Malikiyye ve Şâfiyye gibi adlarla bilindiğini, Ashâbu'l-Re'y'in ise Cehmiyye, Ğaylaniyye, Mâdiriyye, Şemriyye ve Dırâriyye olduğunu kaydeder.⁷⁵ Onun bu açıklamalarından anlaşıldığına göre Mürcie, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in bir başka adıdır. Hadis taraftarları ve Rey taraftarları ise bu grubun iki alt koludur.⁷⁶

Râzî, bunun yanında Mürcie hakkında bir başka isim daha zikreder ki bu da Menâsıb'dır. Râzî'ye göre bu isim, çoğunlukla Hz. Peygamber'in Ehl-i beytini sevmeyen Mürciiler için kullanılmaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v), Gadîr-i Hûm'da Ali'ye işaret etmiş, Ali'ye bağlılıkları hakkında insanlara emirler vermiş ve *"Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır. Allah, onu önder edinenin önderi*

⁷² Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 267.

⁷³ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 269.

⁷⁴ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 266.

⁷⁵ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 266-269.

⁷⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 266.

olsun, ondan yüz çevirenden Allah da yüz çevirsin, ona yardım edene Allah yardım etsin, onu terk edeni Allah terk etsin... Ey Allahım! ben tebliğ ettim”⁷⁷ buyurmuştur.⁷⁸

Müellife göre Şia’dan Ca’fer b. Muhammed kanalıyla gelen bir rivayete göre Allah Peygamberine, Ali’yi kendinden sonra imam olmasını belirlemesini vahyetti. Fakat Hz. Peygamber, amcasının oğlunu imam olarak tayin ettiğini insanlara söylemekten korktu. Bunun üzerine *“Ey peygamber! Sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan elçilik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır”⁷⁹* ayeti ile Hz. Peygamber uyarılınca, Gadîr-i Hum gününde Hz. Ali imam olarak tayin edildi. Bunun üzerine de *“Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim. Size olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm’ı seçtim”⁸⁰* ayeti nazil oldu. Böylece Hz. Ali’ye itaat etmek, İslâmın inen en son vecibelerinden biridir. Zira Allah, nimetini bulunla tamamlamış, dini bununla kemale erdirmiştir.⁸¹

Burada Râzî’nin mensubu olduğu mezhep icabı imamet meselesine ne kadar önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Anlatılanlardan da açıkça anlaşılacağı üzere müellife göre Hz. Peygamber, kendisinden sonra Müslümanları başıboş bırakmamış, onlara imam olacak kişinin amcasının oğlu olmasından dolayı çekingen davranmasına binaen Allah tarafından ayetle uyarılmış ve böylece Hz. Ali’nin imameti, Kur’an ayeti ile sabit olmuştur. Müellife göre, Hz. Ali’nin imam olarak tayin edilmesinden sonra Hz. Peygambere bir güç ve kuvvet geldi, bunun üzerine o, insanların içerisinde ayağa kalktı ve şöyle dedi: *“Emniyetli bir makam, elinde Ali’nin parlayan elidir. Kaldıran el de kaldırılan el de ne değerlidir. Ben kimin mevlası isem o da onun mevlasıdır. Fakat buna razı olmadılar ve kanaat getirmedi.”⁸²* Râzî’ye göre Gadîr-i Hum gününde Cebrail, imamet meselesini netleştirmiş, bir

⁷⁷ et-Tirmizî, *es-Sünen*, 3713 No’lu Hadis.

⁷⁸ er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, 256.

⁷⁹ Maide Suresi, 5/67.

⁸⁰ Maide Suresi, 5/3.

⁸¹ er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, 257.

⁸² Tercüme için bkz. Ahmet Çevik, a.g.e, 41.

kısım insanlar Hz. Ali'nin imamlığını kabul etmiş, bir kısmı da bunu inkâr etmiştir. Halbuki birçok meşhur hadis, bu olaya dair bilgiler vermektedir.⁸³

Ebû Hâtim er-Râzî, Mürcie'yi ümmet için en tehlikeli olan bir grup olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda Râzî, “*Mürcie bu ümmetin Yahudileridir*”, “*Mürcie Allah'ın kanunlarının içini ve dışını değiştirdiğinden, bu ümmetin Yahudileridir. Onların bize düşmanlıkları Yahudi ve Hristiyanlarınkinden daha tehlikelidir*” şeklinde rivayet edilen hadisleri zikrederek⁸⁴ bu konudaki fikrini temellendirmeye çalışmaktadır.

Râzî, Mürcie'nin isimlendirilmesindeki en önemli faktörler olarak, onların iman ile amel ayrımını yapmalarını ve Hz. Ali'yi ön plana çıkarmalarını görmektedir. Eğer bir kişi büyük günah işlese ya da namazı, orucu ve diğer ibadetleri terketse bile, iki kişi bunun mü'min olduğuna şahitlik ederse bu kişiyi mü'min saydıklarından, ayrıca imanda istisnayı kabul ettiklerinden dolayı Mürcie ismini aldıklarını beyan etmektedir.⁸⁵ Râzî Mürcie'yi şöyle tanımlamaktadır: “*Nasıl ki Şia, Ali ve Ebû Bekir'i Ömer'den üstün tutanların ismi olmuş ise Mürcie de Ebû Bekir ve Ömer'i Ali b. Ebî Tâlib'ten üstün tutanların ismidir.*”⁸⁶

2.2. Şia ve Alt Grupları

Daha önce de ifade edildiği üzere Râzî, İslâm Mezheplerini Şia, Mürcie, Rafıza, Kaderiyye ve Mârîka⁸⁷ olmak üzere temelde beş ana gruba ayırmıştır. Ardından müellif, tüm bu ana kolların alt gruplarını da gerek isim gerekse dilsel analizler yoluyla açıklamaya çalışmıştır.

Müellife göre Şia, “*Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde mü'minlerin emiri Ali b. Ebi Talib'den hoşlanan Selman el-Farisî, Ebû Zer el-Ğifârî, Mikdat b. Esved, Ammar b. Yâsir ve bunlar gibi kişilere verilen isimdir.*”⁸⁸ Bu gibi kişilere Ali'nin taraftarları/Şiatü Ali veya

⁸³ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 258.

⁸⁴ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 262.

⁸⁵ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 262-263.

⁸⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 264.

⁸⁷ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259.

⁸⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259.

Ali'nin arkadaşları/Ashâbu Ali denmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'den rivayet edildiği söylenen bir hadiste şöyledir: “*Cennet şu dört kişiyi özler. Bunlar Selman, Ebû Zer, Mikdat ve Ammar'dır.*”⁸⁹ Müellife göre daha sonraki dönemlerde Hz. Ali'nin üstünlüğünü savunan kişiler için bu isim kullanılmaya devam etti.⁹⁰

Ona göre Hz. Peygamber döneminde Şia dışında hiçbir mezhep ismi yoktur. Diğer tüm isimler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Şia'nın sözlükteki manası da Fırka'dır. Bunun delili, En'âm Suresi 159. ayette her iki kelimenin bir arada kullanılmış olmasıdır.⁹¹ Râzî, Şia terimi hakkında değerlendirmelere devam ettiği satırlarda Şia, Fırka ve Hizb kelimeleri arasındaki anlam ilişkisini hem ayetlerle hem de Mücahid, Kisâi, Ebû Ubeyd, İbn Mes'ûd, A'sâ ve Kumît gibi alimlerin görüşleri ve şiirleri ile açıklamaya çalışmaktadır.⁹²

Ebû Hâtim er-Râzî'nin tasnifine göre Şia, Râfıza, Zeydiyye ve Keysâniyye olmak üzere üç gruba ayrılır. Ona göre bu üç grup fırkanın ortak isimlendirilmesi, her ne kadar fikirlerinde ve takip ettikleri yollarda birtakım farklılıklar olsa da Şia terimiyle ifade edilmiştir.⁹³ Ayrıca Mürcie, Râfıza, Mârîka ve Kaderiyye'yi zemmeden ve Hz. Peygamber'den rivayet edildiği iddia edilen hadisin⁹⁴ Şia hakkında varid olmadığını belirtmektedir. Daha sonra Şiiliğin alt fırkaları olarak Nâvûsiyye, Şemdiyye, Fadhiyye, İsmâiliyye, Mübarekiyye, Hattâbiyye, Vâkîfa ve Memdüra, Kat'iyye, Dâhiniyye, Hımâriyye, Keysâniyye, Kerbiyye, Beyâniyye, Hâşimiyye, Hârisiyye, Abbâsiyye,

⁸⁹ Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, (Kahire: Mektebetü'l-Ulüm, 1415), VI/263.

⁹⁰ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259.

⁹¹ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 260.

⁹² er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259-262.

⁹³ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 259.

⁹⁴ Çeşitli versiyonları olan bu rivayeti er-Râzî, Mürcie, Râfıza ve Kaderiyye ile ilgili bölümlerde zikreder. İlgili rivayet şöyledir: 'Mürcie bu ümmetin Yahudileridir', *Kitâbu'z-Zîne*, 262; 'Râfıziler bu ümmetin Hristiyanlarıdır', *Kitâbu'z-Zîne*, 266; 'Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir', *Kitâbu'z-Zîne*, 272.

Rezzâmiyye, Râvendiyye, Zeydiyye, Cârudiyye ve Serhûbiyye, Acliyye ve Bûtriyye, Muğîriyye'yi saymaktadır.⁹⁵

'Şîi fırkaların isimleri' başlığı altında bu fırkaları ele alan Râzî, önce Râfıza'yı açıklar. Ona göre Râfıza, hakkında ilk haberlerin varid olduğu fırkadır. Müellife göre Rafıza fırkasına dahil olan tüm alt grupların ortak özelliği, onların önce Hz. Ali'nin, sonra Hz. Hasan'ın, sonra Hz. Hüseyin'in, sonra Ali b. Hüseyin'in, sonra Muhammed b. Ali'nin, sonra Ca'fer b. Muhammed... ve bu silsilenin imamlığını kabul etmiş olmalarıdır.⁹⁶

Ebû Hâtim er-Râzî, Şiilik bağlamında dikkat çektiği bir başka terim 'Gulât' ifadesidir. Müellif öncelikle Gulât kelimesini analiz eder ve kelimenin aslının 'Çulûv' olduğunu, bunun da yükseklik manasında kullanıldığını ifade eder. Bir kişinin söylediği şeyin sınırından çıkması durumunda bu ibarenin kullanıldığını ifade ederek konuya açıklık getirmesi için Kur'an'dan ayetlerle⁹⁷ delil getirir. Müellif ardından kelimenin kullanımı ile ilgili Arap şiirinden de örnekler vererek örneklendirmeye çalışır, sonra da kelimenin Mârîka ve Havâric ile olan bağlantısına değinerek, Kur'an, Hadis ve sözlüklerin 'Çulûv' kelimesine 'haddi aşmak' manası verdiğini söyler. Ardından şöyle da bir örnek vererek kelimenin anlamını pekiştirmeye çalışır: Müellife göre her kim Peygamber olmayan kişiye peygamber derse veya bir insanın ilâh olduğunu söylerse, ya da imam olmayan birinin imametini ikrar ederse, bu kişi hakkında 'Çulûv' kelimesininin kullanılması doğru olur.

⁹⁵ er-Râzî, *a.g.e.*, 286-303. Şîa'nın alt kolları hakkında değişik tasnifler hakkında bkz. Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Enbârî, en-Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetefât mine'l-Kitâbi-Evsât fi'l-Makâlât*, thk. Josef van Ess, (Beyrut: 1971), 22-48; Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red ale'l-Bida' ve'l-Ehvâ'*, thk. Marie Bernand, *Annales Islamlogiges*, (16), 1980, 80; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, nşr. Hellmut Ritter, (Wiesbaden: 1980), 65 vd; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, (Beyrut: 1395/1975), I/169-230; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-52.

⁹⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 286.

⁹⁷ Nisâ Suresi, 4/171.

Şia ile ilgili bir başka terim olarak müellif, Ric'at kavramına değinir. Ona göre Ashâbu'r-Ric'at, Keysâniyye'nin bir koludur ki bunlar Ric'at konusunda ilk fikir beyan edenlerdir. Bunların aslı da mü'minlerin emirinin ric'at edeceğini yani geri döneceğini söyleyen Sebeiyye'ye kadar gider.⁹⁸ Bunlar kendilerine Kur'an-ı Kerim'den⁹⁹ ve hadislerden¹⁰⁰ bazı deliller getirmektedirler.¹⁰¹

Râzî, ric'atın manasını, “*bir kere dönmek*” olarak açıklar. Buna örnek olarak ise boşanma/talak için kullanılan ricat ifadesini verir. Bunun da tekrar geri dönüş anlamında kullanıldığını ifade ederek kelimenin dilsel analizini yapmaya çalışır.¹⁰²

Ebû Hâtim er-Râzî, mezhepleri tasnifinde Râfıza'yı önce Şii fırkalara dahil etmekte fakat daha sonra da Şiâ'dan ayırarak müstakil olarak ele almaktadır. Yine aynı şekilde Zeydiyye'yi de hem Şii fırkalar başlığında hem de Râfıza başlığı altında değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Ebû Hâtim er-Râzî, Râfıza'nın sözlük anlamının ‘terketmek’ olduğunu ifade eder. Ona göre bir kişinin bir şeyi terketmesi ‘ra-fe-za’ fiili ile ifade edilir. Müellif, Râfıza'ya bu ismin verilmiş sebebini şöyle anlatır: Esasen Râfiziler, Zeyd b. Ali'nin ortaya çıkmasından önce Şia'dan bir grup idi. Fakat Zeyd öldürülünce onlardan bir grup Ca'fer b. Muhammed'e tabi oldular ve onun imametini kabul ettiler. Dolayısıyla Zeyd'i terkettiklerinden dolayı terkedenler anlamında onlara Râfıza ismi verildi.

Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre Râfizî'ler bu lakabı inkar etmemekte, ancak bunu kendi lehlerine olacak şekilde te'vil ederek şunu iddia

⁹⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 311.

⁹⁹ “*Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin...*” (40. Mü'min (Gâfir) Sursi 11.) ayetine dayanırlar. Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 311.

¹⁰⁰ Hz. Peygamberden rivayet edildiği iddia edilen “*Ümmetimin içerisinde İsrâilî-gulların tıpa tıpa aynısı olan bir topluluk olacaktır*” rivayetini delil olarak kullanmaktadırlar. Bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 311.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 311-312.

¹⁰² er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 312.

etmektedirler: “*Râfızîlik batıl olanı reddetmek, hak olana tabi olmaktır.*” Böylece onlar kendilerinden bu lakabın kötü yönünü kaldırma ve ondan kurtulma yoluna gitmişlerdir.¹⁰³ Râzî, Râfıza adının bir medh ve iftihar alameti olarak Allah tarafından kendilerine lütfedildiği yolunda Râfızî iddialara ve bunu temellendirmede kullandıkları rivayetlere de dikkat çekmektedir.

Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre gulat fırkaları, çok fazladır, onların imamları ve önderleri de farklı farklıdır.¹⁰⁴ Müellif gulat fırkalar olarak Sebeiyye, Hattâbiyye, Bezîgiyye, Muammeriyye, Mu'riyye, Nâvusiyye, Memdûra, Kat'iyye, 'Ulba'iyye, 'Ayniyye, Mimiyye, Muhammise¹⁰⁵ isimlerini saymaktadır. Bu arada müellif, satır aralarında Sebeiyye'den türeyen fırkalar olarak bazen yukarıdaki isimleri tekrar edecek şekilde Keysâniyye, Beyâniyye, Hindiyye, Hâşimiyye, Hârisiyye, Abdullah b. Hâris'in Çulûv görüşün savunular, Abbâsiyye, Razzâmiyye, Hureyriyye (ya da Harîriyye), Râvendiyye, Hurremiyye, Kûziliyye, Mezâdika, Sinbâziyye, Muhammira, Dekküliyye, Selmâniyye, Hattâbiyye, Bezîgiyye isimlerini zikreder. Muammeriyye fırkası altında ise Mu'riyye, Nâvusiyye, Memdûra, Kat'iyye ve Ca'fer b. Ali b. Asker'in imametini savunular diye bir grup ismi zikredilir.¹⁰⁶

Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre bunun dışında Yahudi, Hristiyan, Mecûsî ve Müslüman, bütün Gulat fırkaları, farklı dinlere ve mezheplere mensup olmalarına, farklı önder ve fikirlere sahip olmalarına rağmen hepsi tenasüh inancını kabul eder.¹⁰⁷ Müellif burada özelden herhangi bir fırka ismi zikretmemekte, bu bilgi ile yetinmeyi tercih etmektedir.

2.3. Kaderiyye ve Alt Grupları

¹⁰³ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 271.

¹⁰⁴ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 303.

¹⁰⁵ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 305-307.

¹⁰⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 305-307.

¹⁰⁷ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 308.

Ebû Hâtim er-Râzî, Kaderiyye'nin böyle isimlendirilmesini şöyle izah etmektedir: “Çünkü onlar, Allah'ın istemediği öldürme, zina ve diğer şer füllerden Allah'ın takdir etmediği şeyleri yapıyorlar.”¹⁰⁸ Müellif ardından daha önce Mürcie için kullanılan rivayeti biraz değiştirerek bu sefer Kaderiyye için “Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir” şeklinde kullanır. Râzî, onların Mecusilere benzetilmesinin nedenini, Mecusilerin ‘Allah hayrı yarattı fakat şerri yaratmadı’ fikrini kabul etmelerine bağlamaktadır.¹⁰⁹

Ebû Hâtim er-Râzî, Mu'tezileyi Kaderiyyenin bir diğer isimlendirilme şekli olarak tarif etmektedir. Bu ismin ortaya çıkış sürecini de Hz. Ali zamanına dayandırır. Onun beyanına göre Hz. Ali'nin yanından bir grup insan ayrılmıştır. Bunlar Sa'd ibn Mâlik, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme, Usame b. Zeyd, Ahnef b. Kays ve diğer bazı kişilerdir. Bunların ayrılmaları ile Mu'tezile ismi bunlar için kullanılmaya başlanmıştır. Fakat müellif burada şuna dikkat çekmektedir. Bu kişiler, kader fikrini bilmez ve savunmazlardı. Mu'tezile ismi altında kader fikrini ilk savunan kişi, Amr b. Ubeyd'dir. Zira Amr b. Ubeyd, Hasan-ı Basrî'nin meclisinin müdavimlerinden biri idi. Ne zaman ki Hasan-ı Basrî vefat etti, Amr b. Ubeyd ordan ayrıldı ve kendisine yeni bir meclis ihdas etti. Bundan sonra kendisi hakkında “Amr i'tizal etti” denilmeye başlandı.¹¹⁰ Müellifin, Vasıl b. Ata ile ilgili bilinen i'tizal meselesini Amr b. Ubeyd'le ilişkilendirmiş olması dikkate değerdir.

2.4. Mârîka ve Alt Grupları

Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre Mârîka, Hâricî fırkalarının en eski isimlerinden biridir ve bu kelime ile isimlendirilmelerinin sebebi, Hz. Peygamberden rivayet edilen şu olayla ilgilidir. Rivayete göre Hz. Ali, Yemen'den Hz. Peygambere bir hediye gönderir. Hz. Peygamber de bu hediyeyi dört parçaya böler ve her bir parçayı Akra' b. Hâbis, Zeyd el-Hayl, Alkame b. 'Îlâse ve Uyeyne b. Hısn adlı kişilere taksim eder.

¹⁰⁸ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 272.

¹⁰⁹ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 272.

¹¹⁰ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 274.

Tam da bu sırada gözleri batık, alını çıkık tuhaf bir adam ayağa kalkarak şöyle der: “Ben buradaki taksimatta Allah’ın rızasının gözetilmediğini gördüm.” Bunun üzerine Hz. Peygamber sinirlenir ve şöyle buyurur: “Allah yeryüzündekilere karşı bana güveniyor da siz bana güvenmiyorsunuz.” Olaya şahit olan Hz. Ömer ayağa kalkar ve: “Ya Rasulellah! Onu öldüreyim mi?” diye sorunca Hz. Peygamber şöyle der: “Bu adamın neslinden öyle bir nesil türeyecek ki, onlar okun yaydan çıkması gibi dinden çıkacaklar...”¹¹¹ Râzî, Mârîka fırkasına mensup olanların, okun yaydan çıkması gibi dinden çıkan kişiler olduğunu, onların ilk isimlerinin bu olduğunu, onların daha sonraları başka isimlerle de anıldığını ifade eder.¹¹²

Ebû Hâtim er-Râzî’ye göre Mârîka fırkasının beş farklı ismi vardır. Bunlar Mârîka, Şurât, Havâric, Harûriyye ve Muhakkime’dir. Bu isimlerin içerisinde en eski olan ve hakkında Hz. Peygamberden rivayetler bulunanı Mârîkadır.¹¹³ Müellif burada zikrettiği fırkalardan Hâricîge ait alt grupları ele alır ve bunların İbâziyye, Sufriyye, Beyhesiyye, Ezârîka, Necedât ve Akdiyye¹¹⁴ olduklarını ifade eder.

Mârîkâ’nın bir diğer ismi Şurat’tır. Ebû Hâtim er-Râzî’ye göre onların Şurat olarak isimlendirilmeleri, kendi canlarını Allah yolunda feda etmeleri, Allah yolunda savaşmaları, ölmeleri veya öldürülmeleri anlayışıdır. Onlar, böyle isimlendirilmelerine, Kur’an ayetlerini kendilerine delil getirmektedirler.¹¹⁵

¹¹¹ er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, 276. Bu hadisin başka bir rivayetine göre Rasulullah Huneyn günü İslâm’a girsin ve kalpleri İslâma ısınsın diye Müellefe-i Kulûb olan Hevâzin kabilesine ganimetleri taksim ediyordu. O sırada Temim kabilesinden ismi Zülhüveysira veya Zülhüneysira olan bir adam: “Bu taksimatta Allah’ın rızasına uygun olmamıştır” dedi. Bu söz Hz. Peygambere ulaşında o şöyle buyurdu: “Allah ve Resulu adil olmazsa kim adil olabilir?” Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle der: “Ya Rasulellah! İzin ver de şu münafiğin boynunu vurayım”. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle der: “Bu adamın ardından öyle bir nesil türeyecek ki onlar okun yaydan filadığı gibi dinden çıkacaklar, bir daha da geri dönmeyecekler”. Bkz. *Kitâbu’z-Zîne*, 277.

¹¹² er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, 278.

¹¹³ er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, 276

¹¹⁴ er-Râzî, *Kitâbu’z-Zîne*, 283 vd.

¹¹⁵ Bakara Suresi, 2/207; Tevbe Suresi, 10/111.

Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre 'Şera' kelimesini ilk kullanan, Beni Yeşkur kabilesinden bir kişidir. Bu kişi, tahkimi inkar etmiş, Emîr-i mü'mininin adamlarından birini suikastle öldürmüştü, ardından da Hemedân halkından bir grup da onu öldürmüştür.¹¹⁶ Râzî, daha sonra 'Şurat' kelimesi üzerinde birtakım dilsel analizler yapar, arap şiiri ve ayetlerle¹¹⁷ kelimenin kullanımını açıklamaya çalışır.

Râzî'ye göre onların bir diğer ismi Havâric'dir ve böyle isimlendirilmelerinin temel nedeni, tüm imamlara karşı çıkmalarıdır. Onların itikadına göre kendileri, kafirlerin arasından çıkmak ve kendilerine bir hicret yurdu edinmek, böylece onlarla mücadele etmekle mükelleftirler. Bunun yanında kendilerine biat etmeyen ve dost olmayanlarla büyük günah işleyenler, kafir ve müşriktirler. Râzî'ye göre Hâricîliğin en önemli kriterlerinden biri, zalim imama karşı çıkmaktır. Çünkü onların en önemli kriteri, Kur'an ayetlerinin emrettiği şeyle amel etmektir.

Hâricî gruplardan Sufriyye ve İbaziyye'nin isimlendirilmesine de değinen Râzî, Sufriyye'nin de İbn Saffâr'la olan bağlantısına değinir, onun önceleri Hâricî bir kişi olduğunu, sonrasında ise Mürce'ye intisab ettiğini zikreder. İbaziyye'nin de Abdullah b. İbaz'la ilişkisine değinir fakat müellif burada herhangi bir dilsel analize girmez.

Sonuç

İslâm Mezhepleri Tarihiyle ilgili eserleri telif eden müellifler mezhepleri tasnif etmede ve mezheplerin sayısı hakkında fikir birliğine varamamışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu müelliflerin bir kısmı yetmiş üç fırka hadisini gerçek manada anlayıp mezhepleri yetmiş üç sayısına endeksleme yoluna giderken bu sayıyı tutturmada oldukça zorlanmışlar, zaman zaman olmayan mezheplerin varlığını kanıtlama gayretinde olmuşlardır. Yetmiş üç sayısına bağlı kalmayarak daha özgür hareket eden müellifler ise sayıyla ilgili bir problem-

¹¹⁶ er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, 271.

¹¹⁷ Yusuf Suresi, 12/20.

leri olmadığı için bazen sayıyı çok aşırı yükseltmişler, bazen de fırkalar hakkında çok az bilgi verdikten sonra kendi mezhebini uzun uzadıya tüm teferruatıyla anlatma yoluna gitmişlerdir.

Makâlât ve Milel-Nihal türü eser telif eden müelliflerin 73 sayısını esas alıp, ona göre mezhepleri tasnif etmeleri, kendilerinden sonra gelen müelliflere de tesir etmiştir. Fakat Râzî'nin bundan etkilenmediği ve eserinde bu tür bir tasnife yer vermediği görülmektedir. Aynı şekilde Eş'ârî, İbn Hazm ve Fahrettin er-Râzî gibi müellifler, bu tür bir tasnife yer vermeyen müelliflerden sadece birkaçıdır. 73 sayısını esas alıp ona göre mezhepleri tasnif eden müelliflerin başında Malatî, Bağdâdî, Neseî ve Şehristânî gelmektedir. Fakat bu müelliflerin değil tali mezheplerde, ana mezheplerde bile ittifak ettikleri söylenemez.

Ebû Hâtim er-Râzî, İslâm mezheplerini temel olarak beş kısma ayırmakta, diğer mezheplerin de bu beş mezhepten türediğini söylemektedir. Râzî, diğer mezheplerin tümünün türediğini kabul ettiği beş mezhebi şöyle sıralamaktadır: Şia, Mürcie, Râfıza, Kaderiyye ve Mârîka fırkaları.

Görüldüğü gibi Ebû Hâtim er-Râzî, Hz. Peygamber döneminden itibaren mezheplerin temelini beş ana isim altında topladığı ve diğer mezheplerin bu beş mezhepten türediği görüşünü kabul etmiş görünmektedir. Yine bunun yanında Şia ve Râfıza'yı da birbirlerinden farklı olarak ele almasına rağmen aslında bu iki mezhebin tek bir mezhep olduğunu, Şia'nın çatı bir kavram olduğunu, Râfıza, Keysaniyye ve Zeydiyye gibi isimleri içine aldığını ifade etmektedir. Müellif fırkaların sayısı konusunda haklı olarak şunu da dile getirmektedir. Bu kitapta isimleri zikredilen fırkalar olduğu gibi çeşitli sebeplerle ismini zikretmediğimiz fırkalar da vardır. Bunların bir kısmının müntesibi kalmamış, bir kısmı da yöresel olmaktan kurtulamadığından meşhur olamamıştır.

Son olarak Râzî'nin *Kitâbu'z-Zîne* adlı bu eserindeki birkaç eksikliğe de değinmek gerekir. Eser her ne kadar mezhepleri belli sayıya göre tasnif etme gayreti ile yazılmamış olsa da, fırkaların hem isimlendirilmesi hem de alt kollara ayırma hususunda bazı eksikliklere sahiptir. Örnek olarak müellif önce ana mezhep isimlerini zikret-

mekte fakat sonrasında bu mezheplerin tali kollarını bir sistem içerisinde ele almamakta, bazan alt fırkaları satır aralarında bazan da başka bir mezhebin alt kolları arasında zikretmektedir. Ayrıca müellif, fırkaları temelde beş gruba ayırdığı halde eser içerisinde bu beş sayısının alt kollarını belirleme ve açıklama hususuna riayet etmemektedir.

Bu bilgiler dahilinde düşündüğümüz zaman Ebû Hâtim er-Râzî'nin mezhepleri tasnif ederken 73 fırka hadisini *Kitâbü'z-Zîne*'de zikretmesine rağmen dikkate almadığı görülmektedir. Râzî'nin mezhepleri tasnif sistemine bir bütün olarak baktığımız zaman onun mezhepleri belli bir sayıya endeksleme diye bir probleminin olmadığını, kendisinin bir dilci olması hasebiyle mezhepleri daha ziyade kendilerine verilen isimlerin dilsel analizlerini yapmak suretiyle ele aldığını söyleyebiliriz. Bu açıdan değerlendirildiğinde eser, diğer Makâlât türü eserlerden farklı bir özelliğe sahiptir. Ayrıca eser, her ne kadar Şî-İsmâîlî bir müellif tarafından kaleme alınmış olsa da mezhepleri tanımlama ve mezheplere dilsel analizler açısından sözlük anlamlarını verme açısından değerlendirildiğinde bu açıdan tarafsız bir perspektifle yazıldığı ve orijinallik taşıdığı görülmektedir.

Kaynakça

- Avcu, Ali. *Horasan-Mâveraünnehir'de İsmâîlîlik*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2016.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: Hitit Kitap, 2008.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî. *Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark beyne'l-Fırak ve beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye minhum*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Benli, Gazi. *Din Dili Bağlamında 73 Fırka Hadisinin Değerlendirilmesi*. Samsun: Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Bezzâr, Ebû Bekir el-. *el-Bahru'z-Zehhâr, el-Ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzur'r-Rahmân Zeynullah, Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1414/1993.

- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Literatur: (GAL)*. Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l Âmme li'l-Kütüb, 1993.
- Çevik, Ahmet. *Ebû Hâtîm er-Râzî'nin Kitâbu'z-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyye Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili*. Şanlıurfa: Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Dalkıran, Sayın. "Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri". *Ekev Akademi Dergisi*, 1/1, Kasım 1997.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. İstanbul: 1401/1981.
- Ebû Temmâm. *Bâbu's-Şeytân min Kitâbi's-Şecera*. thk. Wilferd Madelung-Paul E. Walker, (*An İsmâilî Heresiography: The Bâb al-Shaytan' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara* içinde), Leiden: Brill, 1998.
- Eren, Muhammet Emin. *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- el-Eş'ârî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden: 1980.
- Galib, Mustafa. *A'lâmü'l-İsmâiliyye*. Beyrut: Dâru'l-Yekaza, 1964.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, (2005), 147-160.
- Hatib el-Bağdâdî. *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*. thk. Mehmd Said Hatipoğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl. *Lisânü'l-Mizân*. thk. M. Abdurrahman el-Mar'aşlı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1416/1996.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- İbn Hazm, el-Endülüsî. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. Beyrut: 1986.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V/190-194. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1992.
- el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tebîr fi'd-Din*. thk. Kemal Yusuf el-Hût, Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1983.

- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidîlik İlişkisi*. Ankara: Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Karabiber, Namık Kemal. *Fahrettin er-Râzî'ye Göre İslâm Mezheplerinin Tasnifi*. Şanlıurfa: Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1996.
- Kaya, Mahmut. "Ebû Bekir er-Râzî İle Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma". İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İslâm Tetkikleri Dergisi*, (1995), IX/51-76.
- Keleş, Ahmet. "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Marife Dergisi*, Yıl 5, Sayı 3, (2005), 25-45.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Müellifin*. Dımaşk: Mektebetü'l-Mü-senna, 1377/1958.
- Kubat, Mehmet. "73 Fırka Hadisini Yeniden Düşünmek". Malatya: *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2012), 9-45.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2010.
- Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu, İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi". Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları: 1-15, İstanbul: *İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat*, (2005), 391-440.
- Madelung, Wilferd. "İsmâ'ililik: Eski ve Yeni Davet". çev. Muzaffer Tan, *Dini Araştırmalar Dergisi*, (2006), 9/25, 281-294.
- Madelung, Wilferd. "The Fatimids and the Qarmatis of Bahrayn". ed. Farhad Daftary, (*Mediaeval İsmaili History and Thought* içinde), Cambridge: 1996.
- el-Makdisî, Şemsuddîn Ebû Abdullah. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. thk. M. J. De Geoje, Leiden: E. J. Brill, 1967.
- Nâşi el-Ekber, Ebû'l-Abbâs el-Enbârî. *Mesâilü'l-İmâme ve Muwafakât mine'l-Kitâbi'l-Evsât fi'l Makâlât*. thk. Josef van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- en-Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl. *Kitâbu'r-Red ale'l-Bida' ve'l-Ehvâ'*. thk. Marie Bernand, *Annales Islamlogiges*, (16) 1980.
- Nizâmülmülk, Ebû Abdillâh Hasen b. İshâk et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Taha Ayar, Los Angeles: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1941.

- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- es-Sâmerrâî, Abdullah Sellûm. *el-Ġulûv ve'l-fıraķu'l-Ġâliyye fi'l-Hađâreti'l-İslâmiyye: Kitâbu'z Zîne Mukaddimesi*. Bağdad: Dâru'l-Vâsıt, 1982.
- es-San'ânî, Abdurrazzak b. Hemmâm Ebû Bekr es- *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Muhammed Seyyid Kilânî, Beyrut: 1395/1975.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecid es Selefî, Kahire: Mektebetü'l Ulûm, 1415.
- Tan, Muzaffer. *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*. Ankara: Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Tan, Muzaffer. "Tarihsel Süreçte İsmâililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar". Elazığ: *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, (2012), 111-145.
- Tan, Muzaffer. *İsmâilî Davet Yapılanması: Teori ve Pratik*. Ankara: Yayın Evi Yayınları, 2015.
- Teyfur, Mansur. *Ebû Hâtim er-Râzî ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eserinin Arap Anlambilim Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Bursa: Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Teyfur, Mansur. "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin Hayatı, Eserleri ve İsmâiliyye Mezhebi ile Olan İlişkisi". Bursa: *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2016), 129-150.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. İstanbul: 1401/1981.
- Türkoğlu, İbrahim. *Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilbilimindeki Yeri*. Erzurum: Yüksek Lisan Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Türkoğlu, İbrahim. "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî ve Kitâbu'z-Zîne Adlı Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri". Zonguldak: *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1, (2015), 157-180.
- el-Uşeyrî, Muhammed b. Riyâd. *et-Tasavvuru'l-Lüġaviyye inde'l-İsmâiliyye*. İskenderiyye: Münşeâtü'l-Meârif, 1985.

- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara: Birleşik Yayıncılık, 1998. (2. Baskı).
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b.Hamdân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X/148-150. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm ve'l-Esmâ*. Dâru'l-İlm, y.y., 2002.

Extended Summary

Islamic sects are ways of understanding religion. Although each sect expresses itself as the best way of understanding Islam, the fact that sects are the result of human thoughts should not be forgotten. In this context, it is not correct to consider sects as an ideal and stable formation. On the contrary, sects are dynamic formations that bear the characteristics of the environment in which they emerged and continue to exist.

As a sub-branch of Shia, Ismailism is a sect that stands out both, for its intellectual structure and for its invitation organization and political activities. It can be said that the invitation organization played a leading role in the spread and rooting of Ismaili thought. In this sense, since the middle of the third hijri century, there has been an intense invitation activity in the leading regions of the Islamic geography through the channels of dais. One of the most important of these dais is Abu Hatim Ahmed b. Hamdan al-Razi. Razi did not only engage in invitation activities, but also wrote works on both the Ismaili teaching and the History of Islamic Sects. In this sense, his work called Kitab al-Zinah, which he wrote in the field of Islamic Sects, is one of his prominent works.

The authors who compiled the works on the History of Islamic Sects could not reach a consensus on the classification of the sects and the number of sects. As mentioned in the article, some of these authors have had a hard time keeping up with this number, while trying to understand the hadith of seventy-three sects and indexing the sects to the number seventy-three, and have tried to prove the existence of non-existent sects from time to time. The authors, who

acted more freely by not adhering to the number seventy-three, sometimes increased the number too much because they did not have a problem with the number, and sometimes, after giving very little information about the sects, they chose to describe their sect in all its details at length.

Abu Hatim al-Razi, basically divides the Islamic sects into five parts and says that other sects are derived from these five sects. Razi lists the five sects that he accepts as the origin of all other sects as following: Shia, Murjie, Rafidah, Qadariyyah and Marikah sects. As it can be seen, Abu Hatim al-Razi seems to have accepted the view that the foundations of sects have been gathered under five main names since the time of the Prophet and other sects have been derived from these five sects. Besides, although he treats Shia and Rafidah differently from each other, he states that these two sects are actually one sect, that Shia is an umbrella term, and that it includes names such as Rafidah, Keysaniyyah and Zaydiyyah. The author rightly states the following regarding the number of sects. While there are sects whose names are mentioned in this book, there are also sects whose names we have not mentioned for various reasons. Some of them did not have followers, and some of them could not become famous because they could not get rid of being local.

Here, it is necessary to mention a few shortcomings in Razi's *Kitab al-Zinah*'s work. Although the work was not written with an effort to classify the sects according to a certain number, it has some deficiencies in both naming the sects and dividing them into sub-branches. For instance, the author first mentions the names of the main sects, but then does not deal with the secondary branches of these sects in a system, sometimes he mentions the sub-sects between the lines and sometimes between the sub-branches of another sect. In addition, although the author basically divides the sects into five groups, he does not comply with the issue of determining and explaining the sub-branches of these five numbers in the work.

Considering this information, it is seen that Abû Hatim al-Razi did not consider 73 hadiths while classifying the sects, although he mentioned them in *Kitab al-Zinah*. When we look at Razi's classification system of sects as a whole, we can say that he did not have a

problem of indexing the sects to a certain number, and because he was a linguist, he dealt with the sects by making linguistic analyzes of the names given to them. When evaluated from this point of view, the work has a different feature from other Makalat type works. In addition, although the work was written by a Shiite-Ismaili author, when it is evaluated in terms of defining the sects and giving lexical meanings to the sects in terms of linguistic analysis, it is seen that it was written with an impartial perspective and has originality.

In this article, everything said about Abû Hatim al-Razi 's name and identity, then basic information about his life and works will be discussed, and then his work called Kitab al-Zinah, which he wrote about the history of Sects, will be analyzed in terms of structure, language and content. Thus, it will be tried to reveal the method of naming and classifying the sects that are different from his other makalat writers.